

Поранення і смерть М. Ф. ВАТУТІНА *

Телефонограма першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова голові Державного Комітету Оборони про стан здоров'я М. Ф. Ватутіна та необхідність термінової ампутації пораненої нижньої кінцівки.

2 квітня 1944 р.

Вручити негайно

Москва

Товаришу Сталіну Й. В.

Про тов. Ватутіна

О 17 годині 30 хвилин зателефонував професор Шамо́в і повідомив, що зовнішній стан тов. Ватутіна задовільний, але всі аналізи показують, що швидко назріває катастрофа. Організм хворого сильно отруєний інфекціями, що йдуть від рани.

Думки лікуючих професорів різко розходяться в наступному: один з них, професор Іщенко — головний хірург Київського Військового Округу і полковник Гуревич — головний хірург 1-го Українського фронту, вважають, що ампутацію робити безнадійно і взагалі вважають, що становище майже безнадійне. Сам же професор Шамо́в — заступник головного хірурга Червоної Армії — вважає, що становище дуже тяжке і прямо-таки наближається до катастрофічного, але все ж в ампутації він бачить деякі шанси на врятування життя.

Всі професори, в тому числі й професор Шамо́в, вирішили не робити в даний момент ампутації, а підготувати хворого до цієї операції, на що вважають необхідним використати 3—4 години з тим, щоб лікарськими засобами підняти загальний стан тов. Ватутіна і обрати найкращий момент для операції.

Я передав професору Шамо́ву, щоб він сміливіше вирішував питання і, якщо ампутація дає хоч найменші шанси на врятування життя тов. Ватутіна, щоб він сміливіше йшов на неї.

Дружині тов. Ватутіна повідомили про те, що йому будуть ампутувати ногу, вона сприйняла це повідомлення стійко і заявила: врятуйте лише йому життя і зробіть так, як ви вважаєте за необхідне.

Увечері о 8-й годині я знову буду в тов. Ватутіна. Ми думаємо його трошки підготувати до операції, не говорячи, що будемо ампутувати ногу, але скажемо, що треба буде зробити ще одну операцію.

М. Хрущов

Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 23, спр. 945, арк. 35—36.

Медичний висновок про розвиток захворювання М. Ф. Ватутіна за період після поранення і до 1 квітня 1944 р.

2 квітня 1944 р.

1. Тов. Николаєва ** було поранено 29 лютого ц. р. кулею, вхідний отвір у правій сідничній області, недалеко від заднього проходу, вихідний — на зовнішньо-передній поверхні правого стегна. Перелом стегнової кістки, у верхній її третині, під вертелом. Нерви й великі судини

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.— № 11.— 1991.

** Николаєв—псевдонім М. Ф. Ватутіна як командуючого 1-м Українським фронтом.

не поранено. Після поранення тов. Николаєв змушений був протягом 5-ти годин їхати на машині й підводі без перев'язки і іммобілізації кінцівки. Первісну обробку рани було зроблено в м. Ровно через добу після поранення. При цьому знайдено крововилив в області вихідного отвору, розрив м'язів стегна на значному протязі, косий перелом стегнової кістки з осколками, спаяними з надкісницею, в області вхідного отвору, незначний крововилив. Рани після хірургічної обробки засипані білим стрептоцидом, на кінцівку накладено глуху гіпсову пов'язку.

2. Протягом перших днів після поранення, а саме з 1 по 6 березня, у хворого спостерігалось підвищення температури до 38,6°. Тов. Николаєв 4 березня був евакуйований машиною і поїздом до Києва і прибув туди 6 березня. В Києві 7 березня через підвищення температури до 38,6° і збільшення кількості лейкоцитів до 16 300, а також внаслідок того, що транспортна гіпсова пов'язка намокла і перестала відповідати своєму призначенню, гіпсову пов'язку було знято (під наркозом) і рану оглянуто. В рані, у вихідному отворі, знайдено інфіковану гематому, яку було вилучено, рану розширено, знову оброблено антисептичним розчином і окружність її обколото полівалентним бактеріофагом, після чого знову накладено глуху гіпсову пов'язку. Протягом наступних 11 днів стан хворого поступово поліпшувався, що виявилось у прогресивному зниженні температури, зменшенні реакції осідання еритроцитів, зниженні лейкоцитів до 7900 і РЕО до 30 м/м на годину.

23 березня без видимих причин у хворого раптово настав різкий озноб з підвищенням температури до 40° і наступним рясним потом. Увечері озноб повторився, селезінка збільшилася і стала хворобливою. У зв'язку з наявністю у хворого в минулому малярії і аналогією випадку з малярійним було застосоване протималярійне лікування, а все ж випадки продовжували повторюватися.

30 березня, тобто на 7 добу після виникнення ускладнення, внаслідок недостатньої ефективності всіх застосованих до цього часу методів лікування було порушене питання про оперативне лікування аж до ампутації кінцівки. Як перший етап 31 березня під ефірним наркозом було проведено широке розкриття вен впритул до її глибини, розітнено остеомієлітичне вогнище і накладено додатковий отвір для кращого дренажу рани.

Після операції у хворого спостерігався стан токсемічного шока, з якого його вдалося вивести за допомогою капельних внутрішніх впливань і медикаментозних засобів. У наступному настало короткочасне поліпшення загального стану, що виявилось у зниженні температури, поліпшенні картини крові і появі апетиту. Однак одержані 1 квітня аналізи виділень рани і крові змушують припускати, що у хворого розвинулися протягом останнього тижня явища тяжкого ураження організму із септичним процесом раневого походження, що призвело до значного пригнічення і без того ослаблених конституційною недостатністю функцій організму. Ускладнення, що розвинулося, починає ставити під загрозу життя хворого і змушує знову порушувати питання про ампутацію кінцівки.

Хто лікував хворого?

Першу допомогу тов. Николаєву було подано 29 лютого лікарями меддопомоги танкової бригади на шляху слідування хворого до госпіталя, а в госпіталі 13 армії 1-го Українського фронту — армійським хірургом. Він перев'язав рани та іммобілізував кінцівку. 1 березня в м. Ровно прибули начальник Санітарного управління фронту генерал-майор Семека, головний хірург фронту полковник Гуревич і головний хірург КВО генерал-майор, заслужений діяч науки професор Іщенко. Увечері того ж дня, через добу після поранення, професор Іщенко і доцент Гуревич зробили хірургічну обробку ран і наклали на кінцівку глуху гіпсову пов'язку.

2 березня вдень із ГВСУ прибув на літаку заступник головного хірурга Червоної Армії генерал-лейтенант м/с, заслужений діяч науки професор Шамов і провідний хірург Московського госпітала для септичних інфекцій доктор Кокін. До вечора того ж дня в Ровно прибув головний терапевт І-го Українського фронту підполковник м/с професор Василенко. Означені особи з того ж часу повели лікування тов. Николаєва під керівництвом генерал-лейтенанта професора Шамова як в Ровно, так і під час дороги; і в Києві 19 березня після того, як явно визначився сприятливий перебіг поранення, генерал-лейтенант Шамов і доктор Кокін відбули до Москви, й лікування хворого проводилося під керівництвом головного хірурга І-го Українського фронту професора Василенка при постійній консультації генерал-майора професора Іщенка, які після появи ускладнення сигналізували про це в ГВСУ Червоної Армії, звідки 25 березня літаком прибули заступник головного хірурга Червоної Армії генерал-лейтенант професор Шамов і головний терапевт Червоної Армії генерал-майор професор Вовсі. З того часу лікування хворого проводиться під їх керівництвом.

У Києві хворий був поміщений у спеціально обладнаній споруді, при ньому чергують безперервно лікарі-спеціалісти, хірурги і терапевти, створена необхідна лікарняна обстановка з перев'язочною і лабораторією. На вимогу лікарів хворий був обставлений усіма необхідними для його лікування засобами, що негайно доставлялися з фронтового складу і літаками з Москви. Крім того, для проведення спеціальних досліджень і застосування специфічних методів лікування були залучені з Москви наукові працівники Центрального госпітала, які займаються вивченням і лікуванням раневої інфекції — доктор медичних наук, бактеріолог Покровська і провідний хірург, спеціаліст з фаготерапії доктор медичних наук Кокін, а також завідувач відділом гематології інституту академіка О. О. Богомольця професор Юдіна.

Причини розвитку ускладнення

Вогнепальні переломи стегна, особливо у верхній його третині, являють собою одне з найбільш тяжких поранень людського тіла, що ускладнюється газовою інфекцією і сепсисом і дає більш як 25% смертності. Все ж та обставина, що поранення тов. Николаєва завдає не було кулею, не супроводжувалося обширним розтрощенням кістки і уламки останньої знаходилися без зміщення, стала підставою вважати це поранення відносно сприятливим для прогнозу як у смислі життя, так і збереження кінцівки пораненого. Незважаючи на наявність в ранах протягом усього часу вірулентного збудника газової інфекції, вдалося протягом трьох з половиною тижнів запобігти її розвитку вжитими заходами: двократне розсікання ран до кістки, іммобілізація кінцівки гіпсовою пов'язкою (накладеною через 24 години після поранення) і далі клейовим витягуванням, застосуванням протигангренозної сироватки і бактеріофагом.

Одним місцезнаходження вхідного отвору поблизу заднього проходу, високий перелом стегнової кістки, конституційно знижена опірність організму та іммобілізація кінцівки гіпсовою пов'язкою, що погано переносилася, створювали умови малосприятливі для гарного перебігу поранення і стали передумовою розвитку інфікованого вогнища в глибині рани і в кістці. Слабка опірність організму знайшла вияв також у недостатній участі надкисниці у загоюванні перелому і у слабкій реакції тканини на інфекцію, знайдену під час спеціального дослідження рани.

З перших днів у рані повторно виявився збудник газової інфекції. Під час наступної обробки рани через 7 днів після поранення в ній знайдено інфікований крововилив і незначну кількість гною. Подібна

картина спостерігалася і під час повторної операції розкриття рани через місяць після поранення. Бактеріологічні дослідження, зроблені в останні дні вже після застосування стрептоцида, сульфатіозола, бактеріофага, протигангренозної сироватки, виявили все ж у рані не лише стрептококів і стафілококів, а й збудника газової інфекції, які довго себе не проявляли.

Усі перелічені обставини створили передумови для пізнього розвитку глибокого інфекційного вогнища з тяжким септичним отруєнням організму, що поставило під загрозу життя хворого.

Заступник головного хірурга Червоної Армії
генерал-лейтенант м/с
заслужений діяч науки, професор Шамов *

Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 23, спр. 945, арк. 44—48.

* Далі йдуть підписи ще 7 провідних медичних фахівців.

Телефонограма першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова голові Державного Комітету Оборони з проханням дати згоду на невідкладну ампутацію правої нижньої кінцівки у М. Ф. Ватутіна

4 квітня

Дуже швидко
Вручити негайно

Москва

Товаришу Сталіну Й. В.

Про тов. Ватутіна

Сьогодні, по приїзді в Київ, академік Бурденко оглянув тов. Ватутіна і зробив свій висновок, який я Вам надсилаю.

Тов. Бурденко вважає, що вихід із становища, що склалося, лише в невідкладній високій ампутації правої ноги. У бесіді зі мною тов. Бурденко просив дати дозвіл робити ампутацію.

Повідомляючи Вам про це, прошу Вашого дозволу на ампутацію ноги тов. Ватутіну, оскільки іншого виходу, за висновком академіка Бурденка і лікуючих тов. Ватутіна професорів, немає.

М. Хрущов

Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 23, спр. 945, арк. 61.

Висновок головного хірурга Червоної Армії генерал-лейтенанта М. М. Бурденка про стан здоров'я М. Ф. Ватутіна і необхідність термінової хірургічної операції

4 квітня 1944 р.

1. У хворого тов. Ватутіна після вогнепального перелому верхньої третини правого стегна, одержаного 29 лютого ц. р., розвився протягом останніх 12 днів тяжкий септичний процес. Джерелом цього процесу слід вважати вогнище інфекції в кістково-мозковому каналі верхнього відрізка стегнової кістки, який спочатку нічим себе не виявляв і дав спалах тяжкого отруєння організму лише через 23 дні після поранення.

2. Застосоване за останні 12 днів енергійне лікування (сульфаміди, сироватки, бактеріофаги, внутрішні промивання організму)

не дало результатів. Точно так же виявилися мало ефективними і двократні оперативні втручання, зроблені з метою обмеження надходження в кров бактерій та їх токсинів та поліпшення відтоку з рани.

3. Інфекція з місця поранення продовжує захоплювати оточуючі тканини і отруювати організм хворого, що створило загрозу для його життя.

4. Вихід із становища, що склалося, я вбачаю лише у невідкладній високій ампутації правої ноги, незважаючи на всю небезпеку цієї операції і незважаючи на те, що вона не повністю гарантує від подальшого поширення інфекції і може також не врятувати життя хворого.

5. Операцію цю я вважаю за необхідне зробити протягом найближчих двох діб, підготувавши до неї хворого шляхом застосування ряду заходів для максимального звільнення організму від інтоксикації.

Академік М. Бурденко

Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 23, спр. 945, арк. 62—63.

**Телефонограма
першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова голові
Державного Комітету Оборони про здійснену
хірургічну операцію по ампутації правої нижньої кінцівки
М. Ф. Ватутіна**

5 квітня 1944 р.

Москва

Товаришу Сталіну Й. В.

Про тов. Ватутіна

Сьогодні, о 15 годині дня, тов. Ватутіну було зроблено операцію — ампутацію правої ноги. Операція, за визначенням академіка Бурденка, пройшла задовільно. Стан хворого після операції також оцінюється лікарями як задовільний.

Перед операцією був у тов. Ватутіна. Розмовляв з ним. Самопочуття його було погане. Вночі спав. Вранці поїв. Тов. Ватутін хвилювався, заявляючи мені, що «треба було б лікарям рішучіше діяти і скоріше зробити ампутацію ноги, інакше я більше не витримаю». Тов. Ватутін знав, що Бурденко призначив на сьогодні операцію — ампутацію ноги, і з розмови зі мною видно було, як тов. Ватутін боїться, щоб лікарі не передумали і не відклали операцію.

Після операції я не вважав за потрібне бути у тов. Ватутіна, оскільки він ще був слабкий. Завтра вранці буду в нього.

Тов. Бурденко і професор Шамоу були в мене після операції. Академік Бурденко задоволений її результатом і сподівається, що результати операції будуть хороші.

Передаю висновок академіка Бурденка про проведену ампутацію ноги тов. Ватутіна.

М. Хрущов

Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 23, спр. 945, арк. 66—67.

**Бюлетень про стан здоров'я генерала армії
тов. Ватутіна на 12 годину**

7 квітня 1944 р.

1. 38 день після поранення.

2. Стан хворого залишається серйозним. Температура вночі 38,3°, вранці 37,9°. Був легкий озноб, уночі дуже потів. Пульс 120—126, більш м'який, ніж раніше; дихання — 26, часом нерівномірне, язик сухуватий; невелика набряклість здорової кінцівки.

Стан рани дещо кращий, з'являються грануляції. Інфекційний процес у рані має тенденцію до обмеження.

Дослідження ампутованої кінцівки показало поширений гнійний процес у кістковому мозку, що, безперечно, зумовило тяжку картину розвитку інфекції в глибині й настійну необхідність термінової ампутації стегна; виявлені патологоанатомами численні тромби в судинах пояснюють, поряд із усмоктуванням з рани, септичний стан, що тривав і після операції.

Головний хірург Червоної Армії генерал-лейтенант, академік М. Бурденко

Академік М. Стражеско *

Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 23, спр. 945, арк. 73.

* Далі йдуть підписи ще 8 провідних медичних фахівців.

**Телефонограма М. Ф. Ватутіна Й. В. Сталіну з проханням
поліпшити лікування ****

14 квітня 1944 р.

Москва

Тов. Сталіну Й. В.

Справи йдуть погано. Бурденко заходи застосовує. Прошу декого під-
стібнути.

Ватутін

Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 23, спр. 945, арк. 100.

**Телефонограма першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова
за голові Державного Комітету Оборони про різке погір-
шення стану здоров'я М. Ф. Ватутіна**

14 квітня 1944 р.

Вручити негайно

Москва

Товаришу Сталіну Й. В.

Про стан здоров'я тов. Ватутіна

Сьогодні вранці о 10-й 30 був у тов. Ватутіна. Я його не бачив з поне-
ділка, тобто протягом чотирьох днів. У ці дні не заходив тому, що сам
був нездоровий — хворів на грип і, хоча й працював, але боявся за-
нести йому інфекцію.

Мав бесіду з тов. Ватутіним, говорив з академіком Стражеско,
професорами Шамовим і Вовсі, які в той час були у хворого. В мене
склалася така думка, що наступив критичний момент. Коли я спитав

** Текст телеграми написаний синім олівцем на бланку Голови Ради Міністрів
УРСР.

у лікарів, як вони оцінюють становище, вони мені відповіли, що важко точно підрахувати силу опірності організму, але становище зараз таке, що серце його може не витримати і можливо цієї ночі настане катастрофа.

З розмови з тов. Ватутіним я зрозумів, що і він це відчуває. Тов. Ватутін просив якнайбільше й швидше йти на рішучі заходи, щоб врятувати йому життя, «інакше, відчуваю,— сказав він,— що не витримаю, сили мене зраджують».

Лікуючі професори — Шамов, Вовсі і академік Стражеско вважають, що вони зробили все можливе, але організм настільки заражений, що не справляється з інфекцією, а застосування підтримуючих засобів не лише не зміцнить організм, а навпаки, ослабить його.

М. Хрущов

Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 23, спр. 945, арк. 102—103.

Бюлетень про стан здоров'я М. Ф. Ватутіна на 14 квітня 1944 р. (23 год.)

14 квітня 1944 р.

1. 45 діб після поранення. 9 діб після ампутації.
2. Стан хворого прогресивно погіршився. Явища тяжкої інтоксикації посилюються. Зростає слабкість серцево-судинної системи і явища набряку легень. Пульс прогресивно падає.

Головний хірург Червоної Армії генерал-лейтенант, професор Бурденко
Заступник Головного хірурга Червоної Армії генерал-лейтенант, професор Шамов

Академік Стражеско

Начальник Санітарного управління I-го Українського фронту
генерал-майор медичної служби Семека

Головний хірург КВО генерал-майор м/с, професор Іщенко

Головний терапевт Червоної Армії генерал-майор м/с, професор Вовсі

Головний терапевт I-го Українського фронту підполковник Василенко

Головний хірург I-го Українського фронту полковник Гуревич

Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 23, спр. 945, арк. 107.

**Повідомлення медичної комісії на ім'я
М. С. Хрущова про смерть М. Ф. Ватутіна**

15 квітня 1944 р.

О 1-й годині 30 хвилин 15 квітня ц. р. тов. Ватутін помер при явищах зростаючої серцевої слабкості й набряку легень.

Головний хірург Червоної Армії генерал-лейтенант Бурденко
Заст. головного хірурга Червоної Армії генерал-лейтенант, професор Шамов

Академік Стражеско

Начальник Санітарного управління I-го Українського фронту генерал-майор Семека

Головний хірург Київського військового округу генерал-майор, професор Іщенко

Головний терапевт Червоної Армії генерал-майор, професор Вовсі

Головний терапевт I-го Українського фронту підполковник, професор Василенко

Головний хірург I-го Українського фронту полковник Гуревич

Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 23, спр. 945, арк. 106.

Телефонограма першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова голові Державного Комітету Оборони про смерть генерала армії М. Ф. Ватутіна та організацію його поховання

15 квітня

Москва

Товаришу Сталіну Й. В.

Професори хотіли зробити розтин тіла тов. Ватутіна. Проти цього заперечувала його дружина. Після моєї розмови з професорами вони вирішили не наполягати на цьому, оскільки в результаті тривалого спостереження за хворим причина смерті точно відома і розтинання нічого нового дати не може. Тому вирішили розтин тіла не робити.

Для організації похорону тов. Ватутіна створено комісію в складі: тт.: Коротченко, Корнієць (заступник голови Раднаркому УРСР), Герасименко (Нарком оборони УРСР), Литвин (секретар ЦК КП(б)У з пропаганди) і Сердюк (секретар Київського обкому КП(б)У).

М. Хрущов

Архів ЦК Компартії України. ф. 1, оп. 23, спр. 945, арк. 108.